

नाणेबाजार

प्रा. दत्ता मनोहरराव वाघमारे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
लालबहादुर शास्त्री महाविद्यालय,
आष्टी, ता. परतुर, जि. जालना

प्रस्तावना

कोणत्याही राष्ट्राच्या व्यापार, उद्योग इत्यादी क्षेत्राच्या विकासासाठी अल्प, मध्यम आणि दीर्घ मुदतीच्या भांडवलाची आवश्यकता असते. या क्षेत्रांच्या भांडवलविषयक गरजा पूर्ण करण्यासाठी बँका व इतर अर्थपुरवठा करणाऱ्या संस्थांची आवश्यकता असते. या प्रकारचा भांडवल पुरवठा करणाऱ्या संस्था देशात अस्तित्वात असतात. या संस्था कर्ज देण्या घेण्याचे व्यवहार करतात. तेव्हा कर्ज देण्याघेण्याचे व्यवहार करणाऱ्या संस्थांच्या समूहाला नाणेबाजार म्हणतात. अशा संस्था एकाच ठिकाणी व संघटित स्वरूपाच्या नसून त्या विखुरलेल्यादेखील असतात. नाणेबाजार म्हणजे ठराविक जागा किंवा क्षेत्र नसते. या बाजारात कायदेशीर चलनाचे व्यवहार होतात. त्याचप्रमाणे हुंड्या, वचनपत्रे इत्यादीची खरेदी-विक्री होत असते. थोडक्यात देशातील उद्योग व्यापाराला मदत करून देशाच्या आर्थिक विकासाला हातभार लावणाऱ्या सर्व संस्थांचा समावेश नाणेबाजार या संकल्पनेत अभिप्रेत आहे.

नाणे बाजाराची व्याख्या

"नाणेबाजार म्हणजे अल्पमुदती कर्जाचा बाजार होय. नाणेबाजाराच्या या व्याख्येवरून, नाणेबाजाराच्या स्वरूपाची कल्पना येत नाही. तेव्हा त्यासाठी तज्ज्ञांनी दिलेल्या काही व्याख्या अभ्यासणे आवश्यक ठरते.

1. **क्राऊथर :-** नाणेबाजार म्हणजे विधिग्राह्य चलनाव्यतिरिक्त पैसा म्हणून महत्त्व असलेल्या, हुंड्या, वचनपत्रे, आदेश पत्रे इत्यादी संघटनांना दिलेले संयुक्तिक नाव होय.
2. **मॅडन व नॅदलर :-** अशी यंत्रणा किंवा व्यवस्था की ज्यांच्यामार्फत अल्पकालीन कर्जे दिली जातात आणि एखाद्या विशिष्ट देशाच्या किंवा जगाच्या आर्थिक स्वरूपाच्या देण्याघेण्याचे व्यवहारापैकी बरेच व्यवहार पूर्ण केले जातात.
3. नाणे बाजार म्हणजे पैशाची देवाण घेवाण करणाऱ्या सर्व संस्था व व्यक्ती होय. वरील व्याख्यांचा अभ्यास केल्यावर नाणेबाजाराचे स्वरूप लक्षात येते.

- अल्पमुदतीचे कर्ज देण्याघेण्याचे व्यवहार नाणेबारात केले जातात.
- कर्जे प्रामुख्याने हंडी, अल्पमुदतीची रोखे, वचन चिठ्या यांच्या तारणावर दिली जातात.
- कर्जे ०१ दिवसापासून ते सहा महिने मुदतीपर्यंत दिले जातात.

नाणेबाजाराचे महत्त्व :-

नाणेबाजार कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या अविभाज्य घटक असतो. आर्थिक विकासासाठी सुसंघटित आणि विकसित अशा नाणेबाजाराची आवश्यकता असते. नाणे बाजाराच्या प्रगतीवरून अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीची कल्पना येऊ शकते. अविकसित राष्ट्रात अल्पकालासाठी कर्जाऊ रक्कम मिळणे कठीण जाते. त्यात अनेक अडचणी येतात. एवढेच नाणेबाजार हा अविकसितच असतो. अशा देशात सरकारला, उद्योगसंस्थांना नव्हेतर देशाच्या आर्थिक विकासातही अनेक अडचणी येतात. विकसित व सुसंघटित नाणे बाजारामुळे बँकांचे. वित्तीय संस्थांचे व सरकारचे व्यवहार सुरक्षित चालू शकतात. कर्ज घेणारे व देणारे नाणेबाजारामुळे एकत्रित आणले जातात.

एवढेच नव्हेतर मध्यवर्ती बँकेला देशाच्या अर्थव्यवस्थेत वित्तीय शिस्त निर्माण करण्याच्या दृष्टीने सरकारला आपली आर्थिक अडचण दूर करण्यासाठी नाणे बाजाराची गरज भासते. मध्यवर्ती बँकेने आखलेली चलनविषयक धोरणे, परिणामकारकरीत्या आणि यशस्वीरीत्या अमलात आणण्यासाठी देशातील नाणेबाजार विकसित आणि सुसंघटित असणे आवश्यक असते. नाणेबाजाराचे कार्य आणि महत्त्व पुढील गोष्टींवरून स्पष्ट होते.

१. **उद्योग क्षेत्रास अर्थपुरवठा :-** नाणेबाजारामुळे देशातील उद्योगास सहजतेने आवश्यक त्यावेळी अर्थपुरवठा उपलब्ध होतो. उद्योगाच्या गरजेनुसार कर्ज मिळण्याची सोय नाणे बाजारात झालेली आहे.
२. **व्यापारी बँकांना निधी गुंतविण्याची सोय :-** व्यापारी बँकांकडे मोठ्याप्रमाणात ठेवी जमा होतात. हा निधी सुरक्षितपणे गुंतविण्याची सोय नाणे बाजारामुळे झालेली आहे. बँकांना कर्ज रूपाने निधी गुंतविता येतो.
३. **खेळत्या भांडवलाचा पुरवठा :-** नाणेबाजारात अल्पमुदतीच्या कर्जाची उलाढाल होत असते. उद्योगांना खेळत्या भांडवलाची गरज असते. ही गरज नाणेबाजारामुळे पूर्ण होते. गरजेप्रमाणे तातडीचे कर्ज ही नाणेबाजारात उद्योगांना मिळते.
४. **सरकारी कर्जाची उभारणी :-** सरकारच्या आर्थिक विकासासाठी कर्जाची गरज असते. नाणेबाजारामुळे अल्पकालीन कर्ज सहजतेने उभारता येते. तुटीच्या अर्थभरण्यासाठी नाणेबाजाराची गरज असते.

५. **बैंकिंग क्षेत्राचा विकास :-** नाणेबाजारामुळे देशाच्या बँकिंग क्षेत्राचा सुलभसंघटित विकास होऊ शकतो. बँकिंग क्षेत्रास स्थैर्य प्राप्त करून देण्यासाठी नाणेबाजार आवश्यक असतो.
६. **आर्थिक विकासाला गति :-** नाणेबाजारामुळे आर्थिक विकास, औद्योगिक विकासास गती प्राप्त होते. संघटित अशा नाणेबाजारामुळे उद्योग, व्यवसायात, व्यापार या क्षेत्राच्या आर्थिक गरजापूर्ण करण्याच्या सोयी उपलब्ध होतात.
७. **परकीय व्यापारास मदत :-** परकीय व्यापारासाठी भांडवल उभारणी करण्यासाठी नाणेबाजार उपयुक्त ठरतो. आयात निर्यातीसाठी अल्पमुदतीच्या कर्जाची गरज असते. नाणेबाजाराद्वारे ही गरज पूर्ण करता येते.
८. **भांडवलाच्या गतिशीलतेत वाढ :-** भांडवलाची गतिशीलता नाणेबाजारामुळे यादते खाजगी भांडवलाच्या गुंतवणुकीस योग्य वातावरण निर्माण होते. गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीच्या सोयी उपलब्ध होतात. नाणेबाजाराच्या प्रगतीवर भांडवलाची गतिशीलता अवलंबून असते.

नाणेबाजाराची रचना (Structure of money market)

नाणे बाजाराच्या रचनेत कर्ज पुरवठ्याची साधने, घटक बाजार आणि विविध संस्था यांचा समावेश केला जातो. नाणेबाजाराची रचना पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येते.

नाणे बाजाराची रचना		
पतसाधने	घटक किंवा उप बाजार	संस्था
अल्पकालीन सार्वजनिक रोखे	अल्पकालीन नाणे बाजार	कर्ज देणारा विभाग
राज्यसरकारचे रोखे	हुंडी बाजार	कर्ज घेणाराचे विभाग
व्यापाऱ्यांच्या सुरक्षा ठेवी	समर्थक चलन बाजार	
व्यापारी हुंड्या, वचन पत्रे	स्वीकृती बाजार.	

- १) **पत साधने :-** नाणेबाजारात मुख्यत्वे करून हुंड्या, वचनचिठ्या, मागताक्षणी परत मिळणारी कर्जे यांचा वापर केला जातो. वचनचिठ्या 90 दिवस मुदतीच्या असतात तर बँक विपत्रे 3 ते 12 महिने मुदतीची असतात. त्याद्वारे अल्पकालीन कर्जाची गरज पूर्ण होऊ शकते.

- २) **घटक किंवा उपबाजार** : घटक बाजारात सामान्यपणे पुढील प्रकारचे व्यवहार होतात. या मध्ये अल्पकालीन कर्जाचे व्यवहाराशी संघटित असणाऱ्या अनेक वित्तीय संस्थांचा समावेश यात होतो जसे -

अल्पकालीन नाणेबाजार :- नाणेबाजारातील घटक परस्पराकडून अल्पकाळासाठी कर्ज घेतात व देतात अशी गुंतवणूक अल्प काळासाठी असते म्हणून याला अल्पकालीन नाणेबाजार म्हणतात. या बाजारातील कर्ज मागताक्षणी दिली जातात. सात दिवसांच्या मुदतीसाठी असतात अल्पदर आकारला जातो. अशा कर्जासाठी तारणाची मागणी केली जात नाही.

हंडी बाजार :- व्यापाऱ्याजवळील हंड्या आणि वचनचिठ्या व त्यांची गरज भागविण्याचे कार्य हंडी बाजारात केले जाते. व्यापारी बँका हंड्या वटविण्याचे कार्य हंडी बाजार करतात. ९१ दिवसांच्या मुदतीची हंडी असते. बँक विपत्रे देखील या बाजारात विकली जातात. विपत्रे मध्यवर्ती सरकारच्या वतीने विकले जाते

समर्थक चलन बाजार :- वस्तू, बॉन्डस यांच्या तारणावर ज्या बाजारात कर्ज दिले जाते त्यास समर्थक चलन बाजार म्हणतात.

स्वीकृती बाजार :- ठराविक रक्कम ठराविक तारखेला अदा करण्याचे आदेश जेव्हा दिले जातात तेव्हा त्या बाजारास स्वीकृती बाजार म्हणतात. एखाद्या बँकने, असा आदेश दुसऱ्या बँकेला दिला तर तो स्वीकारणे आवश्यक असते. जसे ड्राफ्ट, चैत्र इत्यादी. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वस्तूची वाटप देवाण घेवाण सोयीची व्हावी यासाठी ड्राफ्टचा वापर केला जातो. याचाच अर्थ बँक स्वीकृती नाणेबाजारात सहजासहजी विकले जाते किंवा खरेदी केली जाते.

- ३) **संस्था** :- चलनविभागातील संस्थांची विभागणी कर्ज घेणारा व कर्ज देणारा अशा दोन भागांत केली जाते. कर्ज देणारा म्हणजे धनको या मध्ये व्यापारी बँका, कमिशन एजंट्स व स्वीकृती गृहे विपत्र बँक संस्था, मध्यवर्ती बँक यांच्या समावेश होतो. जर कर्ज घेणाऱ्या, (ऋणको) विभागात शेतकरी, व्यापारी, जनतादलाल सट्टेबाज सरकार व इतर संस्था यांचा समावेश केला जातो.

विकसित अर्थव्यवस्थेतील नाणे बाजाराची वैशिष्ट्ये :- विकसित अर्थव्यवस्थेतील नाणे बाजाराची वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे आहेत.

१. सुसंघटित.
२. प्रगत बाजार
३. विपुल साधने

४. प्रगत केंद्रीय बँक
 ५. संवेदनशीलता
 ६. गतिशील पैसा
 ७. विशेषीकरण
- १) **सुसंघटित** :- विकसित राष्ट्रात बँक पद्धती सुसंघटित अशी असते. व्यापारी बँकांचाही विकास झालेला असतो. एवढेच नव्हेतर विकसित राष्ट्रातील नाणेबाजार सुसंघटित असून ते परस्पराशी जोडलेले असतात. नाणेबाजारातील सर्व घटकात समन्वय साधलेला असतो.
 - २) **प्रगत बाजार** :- विकसित राष्ट्रातील सर्व बाजारपेठा प्रगत असतात. विविध प्रकारच्या संपर्क साधनांचा वापर करून, सर्व संबंधित घटक परस्परांच्या संपर्कात असतात. नाणेबाजारात होणाऱ्या विविध बदलांची कल्पना त्यांना असते.
 - ३) **विपुल साधने** :- विकसित अर्थव्यवस्थेच्या नाणेबाजारात पतपुरवठ्याची साधने पुरेशा प्रमाणात असतात. या नाणेबाजारात कर्जाच्या साधनांचा किंवा रोखतेचा तुटवडा नसतो. हंड्या, अल्पकालीन कर्ज रोखे बँक विपत्र सहज उपलब्ध होतात.
 - ४) **प्रगत केंद्रीय बँक** :- विकसित अर्थव्यवस्थेत केंद्रीय बँक किंवा मध्यवर्ती बँक अत्यंत प्रगत असते. केंद्रीय बँक नाणेबाजारावर आणि व्यापारी बँकावर चांगल्या प्रकारे नियंत्रण ठेवते. नाणे बाजारातील घटकांची शेवटचा त्राता असते.
 - ५) **संवेदनशीलता** :- विकसित अर्थव्यवस्थेतील नाणेबाजार अत्यंत संवेदनशील असतो. नाणेबाजारावर अंतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय बाजाराचा प्रभाव पडत असतो. नाणे बाजाराच्या या संवेदनशीलतेमुळे मध्यवर्ती बँकेचे नाणेबाजारावर नियंत्रण ठेवणे सोपे जाते.
 - ६) **गतिशील पैसा** :- विकसित अर्थव्यवस्थेत पैसा गतिशील असतो. याचा अर्थ पैसा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी सहज उपलब्ध होऊ शकतो. पैशाचे केंद्रीकरण विशिष्ट ठिकाणी, भागात झालेले नसते. कोणत्याही प्रकारचा अडथळा न येता पैसा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी सहजतेने जातो. सहजतेने तो उपलब्ध होतो.
 - ७) **विशेषीकरण** :- विकसित राष्ट्रातील नाणेबाजारात विशेष साधनांचा व्यवहार करणाऱ्या स्वतंत्र बाजारपेठा तेथे अस्तित्वात असतात. जसे लंडनचा हुंडी बाजार इत्यादी.

अविकसित अर्थव्यवस्थेतील नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये

अविकसित राष्ट्रातील नाणे बाजाराची विभागणी दोन भागांत झालेली असते. संघटित क्षेत्र आणि असंघटित क्षेत्र किंवा भाग संघटित भागात बँकाचा समावेश केला जातो तर

असंघटित भागात देशी बाजारपेठेतील सावकार, सराफ, महाजन इत्यादीचा समावेश केलेला असतो. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील नाणेबाजाराचा समावेश अविकसित अर्थव्यवस्थेतील नाणेबाजारात केला जातो. भारतातील सावकार सराफपेठ्या इत्यादीचा समावेश असंघटित भागात केला जातो. तर मध्यवर्ती बँक, व्यापारी बँका, विविध वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्था यांचा समावेश संघटित विभागात केला जातो. भारतातील सावकार आणि सराफी पेठ्या स्वतंत्रपणे कर्ज पुरवठा करतात. त्याचप्रमाणे त्यासाठी स्वतंत्र दर ही आकारतात. भारतातील ग्रामीण भागात सावकार व सराफी पेठ्या यांचे वर्चस्व मोठ्या प्रमाणात आहे. अविकसित अर्थव्यवस्थेतील नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. दोन भागांत विभागणी
 २. व्याजदरात भिन्नता
 ३. अपुरा निधी
 ४. पत साधनांचा कमी वापर
 ५. हुंडी बाजाराचा अल्प विकास
 ६. पिळवणूक
 ७. वस्तुविनिमय पद्धतीचे अस्तित्व.
 ८. अविकसित उप बाजार.
- १) **दोन भागांत विभागणी:-** सामान्यपणे अविकसित राष्ट्रातील नाणेबाजाराची विभागणी संघटित क्षेत्र अशा दोन भागात झालेली असते. संघटित विभाग मध्यवर्ती बँकेच्या नियमानुसार कार्य करतो तर असंघटित क्षेत्र स्वातंत्र्यपणे कार्य करतो. यावरून हे स्पष्ट होते की अविकसित अर्थव्यवस्थेतील नाणे बाजारात असणाऱ्या दोन विभागात सहकार्याचा अभाव असतो.
- २) **व्याजदरात भिन्नता :-** अविकसित अर्थव्यवस्थेतील नाणेबाजारात संघटित आणि असंघटित असे जे दोन विभाग असतात, त्याच्या व्याजदरात भिन्नता आढळते. सामान्यपणे असंघटित क्षेत्रात कार्यरत असणारे सावकार आणि सराफी पेठ्या यांच्या व्याजदरात 10% पासून ते 150% ते 200% पर्यंत फरक आढळतो. एवढेच नव्हेतर संघटित क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या व्यापारी बँकांच्या व्याजदरातही 14% ते 18% एवढा फरक आढळतो. संघटित क्षेत्रातील वित्तीय संस्थावर मध्यवर्ती बँकचे नियंत्रण असूनही व्याजदरात भिन्नता आढळते.
- ३) **अपुरा निधी :-** अविकसित राष्ट्रातील नाणेबाजारातील बँका, इतर वित्तीय संस्था यांच्या जवळ असणारा निधी मागणीच्या तुलनेत फारच कमी असतो. त्यामुळे नाणेबाजारात नेहमीच तेजी आढळते. परिणामी व्याजदर नेहमीच जास्त राहतात.

- ४) **पतसाधनांचा कमी वापर :-** अविकसित राष्ट्रातील नाणेबाजारात पत साधनांचा वापर फारच कमी प्रमाणात केला जातो. विनिमय पत्रे, हुंड्या, आदेश पत्रे, कोषागार बिले इत्यादींच्या साहाय्याने व्यवहार होत नाहीत. कारण येथील बँकांचा या मध्ये पैसे गुंतलेले असुरक्षिततेचे वाटते.
- ५) **हुंडी बाजाराचा अल्पविकास :-** विकसित अर्थव्यवस्थेत ज्याप्रमाणे वटगृहे असतात त्याप्रमाणे अविकसित अर्थव्यवस्थेत नसतात. परिणामी हुंड्याचा वापर अर्थव्यवस्थेत फारसा केला जात नाही. भारतासारख्या राष्ट्रात हुंड्याचा वापर केला जातो परंतु त्याचे प्रमाण कमी असल्याने हुंडी बाजाराचा विकास म्हणावा तेवढा झालेला नाही.
- ६) **पिळवणूक :-** अविकसित अर्थव्यवस्थेतील असंघटित समाज असणारा, सावकार, सराफ इत्यादी गरजू व्यक्तींची पिळवणूक करतात. जास्त व्याजदर आकारतात. मध्यवर्ती बँकेचे या विभागावर नियंत्रण नसते त्यामुळे अशी पिळवणूक केली जाते.
- ७) **वस्तुविनिमय पद्धतीचे अस्तित्व :** भारतासारख्या अविकसित अर्थव्यवस्था असणाऱ्या ग्रामीण भागात पैशाचा साहाय्याने विनिमयाचे व्यवहार केले जात नाही. वस्तूच्या साहाय्याने विनिमयाचे व्यवहार केले जातात. याचा परिणाम नाणेबाजार अविकसित राहण्यावर होतो.
- ८) **अविकसित उपबाजार :** भारतासारख्या अविकसित अर्थव्यवस्था असणाऱ्या राष्ट्रात, हुंडी बाजार, रोखे बाजार, परत बोलीचा कर्ज बाजार आणि इतर उपबाजारांचा फारसा विकास झालेला नाही. अशा प्रकारची अर्थव्यवस्था असणाऱ्या राष्ट्रात मध्यवर्ती बँकेने प्रयास करून ही या उपबाजाराचा विकास होऊ शकलेला नाही भारतात तर रिझर्व्ह बँकेने प्रयत्न करून ही भारतीय हुंडी बाजाराचा विकास होऊ शकला नाही.

संदर्भ सुची :-

- १) स्थूल अर्थशास्त्र :- प्रा. रायखेलकर / प्रा. खेडकर
- २) स्थूल अर्थशास्त्र :- डॉ. एस. के. ढगे
:- प्रा. एम. बी. मुळे
:- के. एस. पब्लिकेशन पुणे
- ३) जागतिक आर्थिक विचारांचा इतिहास, डॉ. एस एम खंदारे, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद